

Arcybiskup Józef Bilczewski, *Listy pasterskie, odezwy, kazania i mowy okolicznościowe*, red. B. Pożniakowa, M. Biernacka, Lwów–Kraków, Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac. 2005, 3 t.: 413 + 239 + 387 s.

Abp Józef Bilczewski (1900–1923) był jednym z najwybitniejszych postaci w polskim episkopacie z początku XX w. Urodził się w 1860 r. w Wilamowicach k. Bielska Białej na terenie współczesnej archidiecezji krakowskiej. W krótkim czasie zrobił błyskawiczną karierę naukową. Studiował w Wiedniu, w Rzymie na Gregorianum i w Instytucie Katolickim w Paryżu. Po habilitacji na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1890 r. przeniósł się na uniwersytet do Lwowa, gdzie kolejno był profesorem nadzwyczajnym, zwyczajnym, a od 1896 r. dziekanem Wydziału Teologicznego. W 1900 r. został rektorem tej uczelni. W tym samym roku, w wieku 40. lat został lwowskim metropolitą obrządku łacińskiego. Jego rządy w archidiecezji aż do śmierci w 1923 r. przypadały na trudne czasy na ziemiach polskich oraz w polityce światowej. Składały się na nie: narastający konflikt światowy i polsko-ukraiński oraz polskie działania niepodległościowe. Konkretnymi wydarzeniami, zarazem znakami tych czasów, były następujące wydarzenia: dwukrotna w 1910 r. prowokacja carskiej „ochrony” wobec Jasnej Góry (kradzież koron i zabójstwo zakonnika na terenie klasztoru), pierwsza wojna światowa, zwłaszcza w pierwszym jej roku niszczące działania frontu niemiecko-rosyjskiego i trwająca przeszło rok okupacja rosyjska, w 1918/1919 r. krwawy konflikt polsko-ukraiński oraz w 1920 r. oblężenie Lwowa przez Armię Czerwoną. Arcybiskup nie pozostawał obojętny wobec tych wydarzeń, ale czynnie się w nie włączał. Kościół z woli papieży Jana Pawła II i Benedykta XVI potwierdził jego wybitne zasługi, ogłaszając go 26 VI 2001 r. we Lwowie błogosławionym i 23 X 2005 w Rzymie świętym.

O wszechstronnym zaangażowaniu się w życie powierzono jego pieczę lwowskiego Kościoła lokalnego świadczą liczne publikowane listy pasterskie, mowy okolicznościowe i kazania. Te wydawane były jako pojedyncze wydawnictwa. Równocześnie w okresie jego rządów archidiecezją wydano we Lwowie i w Mikołowie trzy tomy publicznych wystąpień Józefa Bilczewskiego (J. Bilczewski, *Listy pasterskie, odezwy, kazania i mowy okolicznościowe*, t. 1, Mikołów–Warszawa [Karol Miarka] 1908, 600 s.; t. 2, Lwów [Biblioteka Religijna] 1912, 240 s.; t. 3, Lwów [Biblioteka Religijna] 1923, 538 s.).

Z inicjatywy lwowskiego arcybiskupa obrządku łacińskiego, kard. Mariana Jaworskiego, opublikowano w 2005 r. drugie wydanie listów pasterskich Józefa Bilczewskiego, składające się z trzech tomów. Publikację tę wydało działające we Lwowie i w Krakowie Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac. (Wydawnictwo to, związane m.in. z kurią arcybiskupią obrządku łacińskiego we Lwowie, działa na bazie znajdującego się na ul. Kanoniczej nr 13 w Krakowie archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka. Archiwum to zawiera zbiory archiwalne kurii lwowskiej obrządku łacińskiego. Te zostały wraz z arcybiskupem lwowskim expatriowane do Polski. Odrestaurowane i zabezpieczone, przez długie lata znajdowały się w Archiwum Administracji Apostolskiej w Lubaczowie. Po nowym podziale terytorialnym Kościoła w Polsce z 1992 r. zbiory znajdują się w obecnym miejscu jako Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka).

Trzytomowa publikacja z 2005 r., jako drugie wydanie, jest estetyczną bibliofilską edycją w twardej oprawie. Pierwsze wydania tych tomów pochodzą z lat 1908, 1914 i 1924. Poszczególne tomy zawierają wystąpienia arcybiskupa kolejno z następujących lat. Tom pierwszy dotyczy lat 1900–1907, drugi 1908–1913. Najbogatszy w skomplikowaną problematykę pierwszej wojny światowej i następujących po niej wydarzeń, m.in. krwawego

konfliktu polsko-ukraińskiego, jest tom trzeci dotyczący lat 1914–1920. Publikacja niniejsza zawiera 110 różnego rodzaju wystąpień arcybiskupa. Poszczególne tomy, podobnie jak w pierwszym wydaniu, zawierają: tom 1. – listy pasterskie i odezwy oraz mowy okolicznościowe, tom 2. – listy pasterskie, sprawozdania i odezwy pasterskie, kazania i mowy okolicznościowe, tom 3. – listy pasterskie, odezwy pasterskie i kazania okolicznościowe. Według rodzaju najliczniejsze są listy pasterskie – jest ich 45, odezwy pasterskich jest 37, mów okolicznościowych 23, a kazań 5. W poszczególnych tomach umieszczono dokumenty: w pierwszym 30, w drugim 27, a w trzecim 53.

Powyższe publikowane wystąpienia arcybiskupa na przestrzeni lat 1900–1920 są ilustracją jego zainteresowania przypadającymi w tym okresie wydarzeniami politycznymi oraz z życia Kościoła powszechnego i lokalnego. W tych listach jest znacznie widoczna problematyka kultu maryjnego i Eucharystii, zwłaszcza propagowanej adoracji Najświętszego Sakramentu, częściej komunii wiernych oraz wczesnej komunii dzieci, problematyka społeczna, troska o młodzież oraz zaangażowanie się w obronę wiernych jako ludności cywilnej przed przemocą ze strony wojska w latach wojen. Te tematy były, szczególnie w latach 1914–1920 r., priorytetowymi w pasterskiej posłudze arcybiskupa. Publikowane wystąpienia abp. J. Bilczewskiego są też źródłem wiedzy na temat wydarzeń politycznych tego okresu.

Tematyce Eucharystii abp J. Bilczewski poświęcił 8 listów bezpośrednio z nią związanych oraz 12 innych, mających do niej odniesienie, a dotyczących przy okazji innej tematyki. Podobnie maryjnej tematyki dotyczy bezpośrednio 9 dokumentów. Kolejnym tematem, będącym w kręgu szczególnego zainteresowania abp. Bilczewskiego, była problematyka społeczna, która często pojawiała się w jego listach, zwłaszcza w tomie trzecim dotyczącym czasów wojen: pierwszej światowej i następujących po niej. Najistotniejszym w tym temacie listem jest liczący 59 stron, opublikowany w 1903 r., „w sprawie społecznej”. Po Encyklice Leona XIII *Rerum novarum* była to pierwsza reakcja przedstawiciela episkopatu polskiego w tej problematyce (J. Bilczewski, *W sprawie społecznej. Do duchowieństwa i wiernych. Lwów w dniu Najświętszego Imienia Jezus 20 stycznia 1903 r.*, [w:], tenże, *Listy pasterskie*, t. 1, s. 91–148). Los i formacja młodzieży były też przedmiotem szczególnego zainteresowania arcybiskupa. O tym świadczą kolejne, adresowane bezpośrednio do niej i do jej wychowawców oraz przy okazji innych tematów odezwy. Takimi są głównie listy, zwłaszcza z 1905 r.: „Młodości, ty nad poziomy wylatuj” (J. Bilczewski, *Listy pasterskie*, t. 1, s. 191–220). Najistotniejszy we wspomnianym temacie jest dedykowany młodzieży, liczący 140 stron, trzyczęściowy list wydany w latach 1917 i 1918 r. pt. „Charakter” (J. Bilczewski, *Listy*, t. 3, s. 67–162). W zamierzeniach arcybiskupa miał on pomóc w usuwaniu spustoszeń spowodowanych wojną w postawach moralnych młodzieży i w poszukiwaniu przez nią oparcia na trwałych wartościach. W zbiorze umieszczono też listy poświęcone problematyce katechizacji i adresowane do wychowawców oraz do księży. Takie wydane były w latach 1901, 1911, 1914, 1917, 1918 i w innych. Charakterystyczny jest list do księży i wychowawców z 1911 r. pt. „Uczyć, uczyć” (J. Bilczewski, *Listy*, t. 2, s. 89–102). Temu tematowi poświęcona była też odezwa z 1912 r. do duchowieństwa archidiecezji w sprawie bractwa nauki chrześcijańskiej i katechizacji (J. Bilczewski, *Listy*, t. 2, s. 103–107). Arcybiskup dedykował też jeden list tylko sprawom ojczyzny, która wskrzeszona, jego zdaniem, miała być odbudowywana rękami młodego, zdrowego i niezagubionego pokolenia Polaków, opierających się na wartościach chrześcijańskich (J. Bilczewski, „O miłości ojczyzny”. *List pasterski na Wielki Post*; J. Bilczewski, *Listy pasterskie*, t. 3, s. 245–273).

Najwięcej liczebnie wystąpień arcybiskupa (listy pasterskie, odezwy i instrukcje dla duchowieństwa) dotyczących czasu wojen w latach 1914–1920 znajduje się w trzecim tomie publikacji. Tej tematyce poświęcone są bezpośrednio 34 dokumenty. Takimi są odezwy;

„na czas wojny” (9), „o obowiązkach powojennych” (3), „na czas wojny polsko-ukraińskiej” (3), „na czas najazdu bolszewickiego” (6) i „o miłości ojczyzny” (1).

Opublikowany zbiór zawiera też pisemne wystąpienia arcybiskupa z innych okazji dotyczących trudnej problematyki narodowej i społecznej. Były to najczęściej jego reakcje na te wydarzenia. W nich widoczna była bardzo dobra znajomość problematyki oraz umiejętność ukazywania dróg wyjścia z powstających sytuacji konfliktowych. Arcybiskup w 1902 r. zareagował na strajk rolny, wskazując na jego przyczyny i sposoby zażegnania. Ostrzegł żyjącą w dostatku część społeczeństwa przed egoizmem i jego skutkami (J. Bilczewski, *Listy*, t. 1, s. 88 n.). Problematyce społecznej poświęcone są dwa kolejne dokumenty z 1906 r.: list pasterski „o potrzebie ofiarności” oraz instrukcja dla duchowieństwa w sprawie organizacji związków katolicko-społecznych (J. Bilczewski, *Listy*, t. 1, s. 232–256). W 1910 r. zareagował na dwa dokonane na Jasnej Górze świętokradstwa, będące prowokacją carskiej tajnej policji. Były to: kradzież koron z cudownego wizerunku Matki Bożej i zabójstwo zakonnika (J. Bilczewski, *Listy*, t. 2, s. 131–139). Treść tych listów i podjęte skuteczne działania arcybiskupa w tej sprawie w Polsce i na forum międzynarodowym świadczą o jego determinacji w działaniach w kierunku usunięcia ich skutków. Interesujące są też kolejne wystąpienia dotyczące skomplikowanej i delikatnej materii w kontaktach polsko-ukraińskich i polsko-żydowskich. Państwa centralne, zwłaszcza Austria, dokonały w 1918 r. zdrady przez zawarcie z Ukrainą tzw. traktatu brzeskiego. W nim poza plecami Polskiej strony zdecydowano o oddaniu Ukrainie znacznej części sięgającego po Lublin polskiego terytorium. W obliczu tej zdrady arcybiskup natychmiast zareagował. Zarządził w kościołach błagalne nabożeństwo w tej intencji oraz zalecił księżom, by w kazaniach unikali jakichkolwiek nieprzyjaznych aluzji pod adresem „rusińskiej ludności. W ten sposób nie chciał rozjadrzać polsko-ukraińskich stosunków w terenie” (J. Bilczewski, *Listy*, t. 3, s. 313). W tym samym roku, w obliczu występujących na terenie archidiecezji rozruchów antyżydowskich apelował do wiernych o zachowanie spokoju. W odezwie najbardziej przestrzegał wiernych przed samosądami (J. Bilczewski, *Listy*, t. 3, s. 318).

Problematyka społeczna i narodowa, oprócz wyraźnie odnoszących się do niej tytułów, znajduje się też prawie we wszystkich listach pasterskich, odezwach i instrukcjach dla duchowieństwa, w tym dotyczących problematyki teologicznej, formacyjnej wiernych i duszpasterskiej. Treść wszystkich przedstawia obraz wydarzeń religijnych, społecznych, narodowych lat 1914–1920, widzianych z perspektywy działań arcybiskupa. Wszystkie wskazują, że był on wybitnym biskupem, który rozpoczynając swoją służbę Kościołowi jako człowiek nauki, od 1900 r. jako arcybiskup, umiał się odnaleźć w trudnych latach wojen na terenie pluralistycznym narodowościowo i skonfliktowanym. Abp J. Bilczewski, będąc dobrym teologiem, dobrze też znał problematykę pastoralną i społeczną archidiecezji, której starał się natychmiast kompetentnie zarządzać. Treść wszystkich jego publicznych wystąpień świadczy o tym, że był też wybitnym polskim patriotą, ale nie nacjonalistą.

Arcybiskup do swoich listów pasterskich, zwłaszcza dotyczących spraw istotnych, dołączał jako odrębne dokumenty instrukcje i odezwy do duchowieństwa, zawierające szczegółowe zalecenia na temat sposobów realizacji w duszpasterstwie treści publikowanych listów. W obu wydaniach książek instrukcji nie umieszczono. Jedyne w tomie trzecim zamieszczono 29 odrębnych odezwy i instrukcji do kapłanów, zawierających zalecenia na temat ich zachowania się w czasie wydarzeń wojennych tego okresu. Trzytomowe wydania listów i innych publicznych wystąpień lwowskiego arcybiskupa nie są kompletne. Brakujące listy, zwłaszcza instrukcje dla duchowieństwa, można znaleźć w oficjalnym organie lwowskiego konsystorza tego okresu (*Kurrenda Konsystorza lwowskiego obrządku łacińskiego*). Do niej można dotrzeć w znajdującym się w Krakowie na ul. Kanoniczej 13 Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka. Oprócz powyższych istnieją też wydania

pojedynczych tytułów nieopublikowanych w trzytomowych edycjach z 1924 i 2005 r. (te posiada Biblioteka Jagiellońska w Krakowie). Do tych można dotrzeć drogą internetową na stronie tej biblioteki w jej katalogu kartkowym wydawnictw do 1945 r.

Trzytomowa publikacja z 2005 r. jest drugim wydaniem listów z początku XX w. Oprócz niewątpliwie estetycznego waloru wypada wskazać na kilka uwag dyskusyjnych na jej temat i dotyczących strony formalnej. Publikowane źródła mają w większości charakter homiletyczny i pastoralny, więc skierowane są do homiletów, którzy mają prawo nie znać kontekstu historycznego ich treści. Zawarty materiał homiletyczny, mający usadowienie wybitnie historyczne, bez uwzględnienia wspomnianego kontekstu może być trudny do właściwego zrozumienia. Skoro jest to wydawnictwo źródłowe, warto było rozwiązywać w dołączanych przypisach występujące w dokumentach wydarzenia, problemy, pojęcia czy nazwiska. Należy jeszcze podkreślić, że tom trzeci *Listów* abp. J. Bilczewskiego z 1924 r. i drugie jego wydanie z 2005 r. posiada, mający 210 stron, opracowany tematycznie przez ks. J. Tarnawskiego biogram arcybiskupa (t. 3, s. II–CCX) oraz indeksy dla trzytomowej publikacji jako całości, tj. rzeczowy, osób i geograficzny oraz przytaczanych cytatów z Pisma Świętego. Indeksy te ułatwiają czytelnikowi: historykowi i homilecie korzystanie z publikowanych w trzech tomach wystąpień arcybiskupa (t. 3, s. 508–533). Szkoda więc, że nie opublikowano go w wydaniu z 2005 r. Obecność indeksu czyni publikację zawierającą bogatą historyczną, zwłaszcza faktograficzną treść dla czytelnika bardziej przejrzystą.

Mimo powyższych uwag dotyczących różnic w stronie edytorskiej wydań pierwszego i współczesnego drugiego, publikacja niniejsza jest cennym wydawnictwem źródłowym dla homilety, pastoralisty i historyka Kościoła, zwłaszcza interesującego się przeszłością polskich kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej i najnowszą historią polityczną tego regionu.

Ks. Józef Krętosz

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 2006, t. 39, z. 2, s. 487–492

Ks. Józef Wolczański, *Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła Rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. Materiały źródłowe*, cz. 1, Kraków 2005, 590 s.

Wojny XX w., zwłaszcza II wojna światowa w okrucieństwie i liczbie ofiar nie miały wcześniej podobnych. Pierwszym krajem, który padł ofiarą II wojny światowej, była Polska, napadnięta we wrześniu 1939 r. przez jej sąsiadów, tj. Niemcy i Związek Radziecki.

Okupacja niemiecka i jej owoce mają już bogatą literaturę. Natomiast jej przebieg na terenach wschodnich Rzeczypospolitej ze zmieniającymi się okupacjami: radziecką, niemiecką oraz równą z nimi w okrucieństwie przeprowadzona przez ówczesne ukraińskie elity narodowe OUN-UPA (Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów – Ukraińska Powstańcza Armia), eksterminacja polskiego żywiołu czekają na uczciwie prowadzone badania i wyjaśnienia przez historyków. To potrzebne jest dla prawdziwego pojednania Polaków z ich sąsiadami. Aby było ono trwałe, musi być dokonane w prawdzie. Wszelkie w tym kierunku podejmowane inicjatywy bez uwzględnienia prawdy o tych wydarzeniach zamiast leczyć rany, na przyszłość będą je rozdrapywać i budować nowe mury wrogości.